

نشانه‌شناسی معماری مساجد معاصر تهران با تکیه بر نظریه پیرس

فرناز محمدحسینی^۱، مجید شهبازی^۲، هومن ثبوتی^۳

تاریخ دریافت: ۱۳/۰۹/۱۴۰۳

تاریخ بازنگری: ۱۳/۱۲/۱۴۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۳/۰۲/۱۴۰۴

نوع مقاله: پژوهشی

صفحه ۲۷ تا ۴۴

چکیده

نشانه‌شناسی علمی است که می‌تواند با پرداختن به سازوکارهای تولید، انتقال و دریافت معنا در یک بنا، نمود عینی یک مفهوم یا پدیده‌ای غایب را جهت برقراری ارتباط با مخاطب بیان کند. به دلیل تأثیر عمیقی که نمادها و نشانه‌ها بر روی طرح و ساختار معماری مساجد دارد، تحقیق حاضر باهدف حفظ هویت دینی و فرهنگی در مساجد به دنبال شناسایی نشانه‌های موجود در مساجد معاصر و مقایسه آن با آرایه‌های نشانه‌ای به‌کاررفته در مساجد سنتی است. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی با استفاده از رویکرد مقایسه‌ای است. جمع‌آوری اطلاعات به‌صورت تحقیقات میدانی، مطالعات کتابخانه‌ای و اسناد موجود انجام پذیرفته است. داده‌های کیفی، پس از استخراج در پنج‌لایه (محیطی، ساخت، دسترسی‌ها، عملکردی و منظر) دسته‌بندی شده و در سه سطح (معانی صریح، ضمنی و نمادین) مورد بررسی قرار گرفته است. جامعه آماری تحقیق مساجد معاصر تهران است که از میان آن‌ها سه مسجد معاصر دانشگاه تهران، الغدير و امام رضا (ع) به‌عنوان نمونه‌های موردی جهت بررسی و مقایسه با مسجد امام تهران (به‌عنوان نمونه موردی سنتی) انتخاب شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد موقعیت قرارگیری مساجد نسبت به گذشته که در محور اصلی شهر بود، تغییر یافته و به لحاظ دسترسی و قلمرو نیز، درون‌گرایی در مساجد معاصر کنار رفته و سلسله‌مراتب فضایی نمودی فرمی پیدا کرده است که این امر موجب ایجاد تحول در هندسه ساختاری به‌ویژه اصل تقارن و تناسبات در مساجد معاصر شده است. نتایج تحقیق بیانگر این است که معماری سنتی مساجد اغلب شامل عناصر و المان‌های مشخصی است که به‌عنوان نمادها و نشانه‌های دینی شناخته می‌شوند. اما با پیشرفت تکنولوژی و ظهور رویکردهای مدرن در معماری، طراحان و معماران مساجد معاصر به معاصرسازی مساجد، روی آورده‌اند. در نتیجه، نمادها و نشانه‌هایی که بازتاب فرهنگ و اعتقادات بوده و معانی مذهبی و فرهنگی را منتقل می‌نمودند، در حاشیه قرار گرفته و جای خود را به الگوهای جدید داده‌اند.

واژگان کلیدی: نشانه‌شناسی، معماری مساجد، معاصرسازی، مساجد سنتی، نظریه پیرس

۱. مقدمه

فضای کالبدی هر بنای معماری نشانگر تاریخ، فرهنگ و ارزش‌های آن جامعه است. مساجد ایرانی یکی از انواع بناهایی است که معماری آن تحت تأثیر فرهنگ و ارزش‌های دینی جامعه شکل گرفته است. در معماری مساجد، نشانه‌ها و نمادها از دیرباز، برای ایجاد یک زبان مشترک و انتقال معانی دینی و فرهنگی به کار می‌رود اگرچه ارائه این زبان مشترک در شکل سنتی و مدرن متفاوت بوده و با استفاده از ابزارهای متنوع انجام شده است؛ اما نهایتاً دارای نشانه‌ها و معانی بسیاری است که می‌بایست به واسطه‌ی مراتب عالیه ادراک فضا از طریق ادراک ذهنی از سمت مخاطبان دریافت می‌گردید (احمدی و همکاران، ۱۳۹۹). این نمادها که نشان‌دهنده ارزش‌های اجتماعی، تاریخی و معنوی نهفته در کالبد بناست (Jones, 2020: 66) و جهت انتقال مفاهیم به مخاطبان و معنابخشی به محیط زندگی آن‌ها بکار می‌رود (مهدی‌نژاد، ۱۳۹۷)؛ در ارتباط مستقیم با باورهای و انگاره‌های مذهبی مسلط بر فرهنگ اسلامی و در حقیقت نوعی بازتاب تفکرات و اندیشه‌های موجود در فرهنگ اسلامی است (کیانی و همکاران، ۱۳۹۴)، لذا با عنایت به تغییر و تحولات رخ داده در طراحی مساجد و نوآوری‌های پیشنهادی در طرح کالبدی، عناصر و نشانه‌های این بنای اسلامی و نظر به جایگاه ویژه نشانه‌شناسی در معماری آن، شناسایی و تبیین نمادها و نشانه‌های به‌کاررفته در معماری مساجد به‌ویژه در دوران معاصر ضرورت می‌یابد.

هدف از نشانه‌شناسی صورت و معنا در مساجد سنتی و مدرن، بررسی و تحلیل نقش نشانه‌ها و علائم در ایجاد معنا و مفهوم در محیط مسجد است. درواقع، نشانه‌شناسی در معماری مساجد به ما کمک می‌کند تا فهمی عمیق‌تر از عناصری که در مساجد استفاده می‌شوند، مانند فرم، نمادها، رنگ‌ها، متن‌ها و سایر عناصر معماری، به دست آوریم. از این‌رو هدف پژوهش حاضر کشف نشانه‌ها و مفاهیم نمادین در معماری مساجد معاصر است تا فهم و ادراک مخاطب را از فضای ایجادشده شناسایی نماید. برای دستیابی به این هدف، سؤالات اصلی تحقیق این‌چنین مطرح می‌گردد که ۱- مهم‌ترین نشانه‌ها و مفاهیم نمادین در معماری مساجد کدام‌اند؟ ۲- نمادها و نشانه‌های به‌کاررفته در معماری مساجد معاصر در کدام‌یک از سطوح سه‌گانه

نشانه‌شناسی نمود بیشتری دارد؟ پاسخ‌دهی به این سؤالات منوط به تجزیه و تحلیل معماری مساجد در یک دوره خاص و مطابق یک نظریه مشخص است؛ لذا اساس تحقیق حاضر بر پایه نظریات نشانه‌شناسی پساساختارگرایانه پیرس شکل گرفته که به دنبال ساخت معنا برای هر نماد و نشانه‌ای است و در سال‌های اخیر مورد توجه محققان قرار گرفته است.

۲. پیشینه پژوهش

در دوران تقابل سنت و تجدد، نگاه معماری مدرن و در امتداد آن معماران دانشگاهی نسل جدید بر طراحی بناهای جدید، از جمله مساجد، تأثیر فراوانی داشته است. یکی از مهم‌ترین این تأثیرات، تغییرات شکلی و فضایی مساجد در دوران معاصر است؛ به نحوی که امروزه مساجد معاصر به‌عنوان خوانش جدیدی از مسجد در فضای معماری و جامعه مطرح شده‌اند (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳). این مسئله طراحان و محققان را بر آن داشته تا به ضمن مطالعه در چرایی این مسئله به کشف صورت‌های عینی و معانی نهفته در بناهای اسلامی (به‌ویژه مساجد) پرداخته‌اند (لاری پور و دادور، ۱۳۹۸). از آن میان، می‌توان بررسی یک یا چند مؤلفه از مؤلفه‌های نشانه‌شناسی در مساجد سنتی و معاصر اشاره نمود که مطالعه آن‌ها می‌تواند به درک بهتری از نشانه‌شناسی صورت و معنا در معماری مساجد کمک کند. در این راستا محمدحسینی و همکاران (۱۴۰۲)؛ به بررسی جایگاه مساجد معاصر در منظر شهرهای امروزی می‌پردازد. نتایج تحقیق آن‌ها بیانگر این است که در روند مدرن شدن شهرها، مساجد به‌عنوان عناصر نشانه‌ای هویت‌ساز در درجه دوم اهمیت قرار گرفته و با از دست دادن رابطه خود با ساختار شهر و محلات، عملکرد آن‌ها نیز تغییر یافته است. عزیزپورشویی و همکاران (۱۴۰۲)؛ نماد شناسی معماری مساجد ایرانی را با رویکرد فرهنگی مورد مطالعه قرار داده است. در ارزیابی انجام‌شده از بازنمایی مساجد مورد مطالعه، مساجد دوره سنت کاملاً و مساجد دوره سکولار نسبتاً با نمادها و نشانه‌های بازنمایی در مساجد سازگاری داشته‌اند؛ اما در ارزیابی مساجد دوره‌های انقلابی و انتقادی، مشخص شد که این ویژگی‌ها از طراحی کنار گذاشته شده است.

از این رو وجه تمایز این تحقیق با مطالعات پیشین در بررسی نشانه‌شناسی در معماری مساجد معاصر تهران بر اساس نظریه پیرس است.

۳- روش تحقیق

پژوهش حاضر به لحاظ ماهیت، کیفی و از نظر روش انجام توصیفی-تحلیلی - مقایسه‌ای است که در آن چهار مسجد منتخب از شهر تهران مورد خوانش قرار می‌گیرد. با عنایت به اینکه جامعه هدف این مطالعه مساجد معاصر تهران بود، لذا سه مسجد دانشگاه تهران، الغدیر و امام رضا (ع) از میان مساجد معاصر تهران به عنوان نمونه انتخاب شده و از نظر نشانه‌شناسی مورد بررسی قرار گرفتند. برای یافتن تغییر و تحولات نشانه‌ای در این مساجد می‌بایست این نمونه‌ها با حداقل یک مسجد سنتی مقایسه می‌شد، لذا مسجد امام تهران به عنوان گونه سنتی؛ پایه‌ای برای مقایسه قرار گرفت. در این تحقیق پس از جمع‌آوری اطلاعات حاصل از بازدیدهای میدانی، مطالعات کتابخانه‌ای و اسناد و مستندات موجود، داده‌های کیفی استخراج و در پنج لایه با عناوین لایه‌های محیطی، ساخت، دسترسی‌ها، عملکردی و منظر دسته‌بندی شدند. این نوع لایه‌بندی، پایه‌ای‌ترین لایه‌بندی برای خوانش معماری یک بناست که در مطالعات پیشین نیز از مورد استفاده قرار گرفته است (افشاری بصیر و همکاران، ۱۴۰۰؛ پناهی و همکاران، ۱۴۰۱). پس از کدگذاری و تحلیل مفاهیم در سه سطح اول، دوم و سوم، در ادامه مفاهیم به صورت معانی صریح، معانی ضمنی و معانی نمادین دسته‌بندی شده و در نهایت ارزیابی و تحلیل یافته‌ها با رویکرد توصیفی - قیاسی انجام پذیرفت.

۴- چارچوب نظری

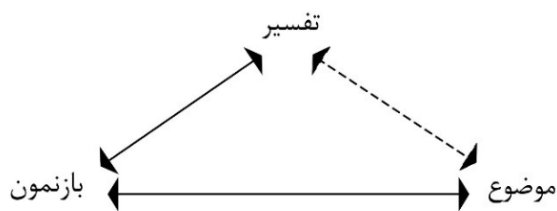
نشانه‌شناسی به معنای سیموتیک^۲ یا سیمونولوژی^۳، علمی است که گونه‌های مختلف نشانه و عوامل حاضر را در فرایند تولید، مبادله و تعبیه آن‌ها و همچنین قوانین حاکم بر نشانه‌ها مطالعه می‌کند و ذات و نحوه ارتباط و محتوا را در پدیده‌ها و نظام‌های نشانه‌ای مختلف مورد بررسی قرار می‌دهد (احمدی و همکاران، ۱۳۹۹). بر پایه توصیفی از امبرتواکو نشانه‌شناسی نه فقط شامل مطالعه هر چیزی است که به چیزی دیگر اشاره دارد (کریمی و دادور، ۱۳۹۹) بلکه چیزی است که از دید فردی، از سمتی

طبائیان و خدابخشیان (۱۴۰۱)؛ نیز در مقاله خود به شناسایی و تبیین باورهای حکمی - فلسفی مؤثر در شکل‌گیری فضاهای کالبدی - مذهبی اصفهان در دوره صفوی پرداخته‌اند. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد چگونه نوع باورهای مردمی، یک فضای معماری را با وجود اشتراکات و اختلافات مذهبی با دیگر ملت‌ها، منحصر به فرد نموده و باعث پایداری و ماندگاری آن در اذهان می‌گردد. ورمقانی (۱۴۰۰)؛ خصلت دعوتگری مساجد معاصر تهران را با رویکردی تحلیلی مورد بررسی قرار می‌دهد. نتایج تحلیل‌های وی نشان می‌دهد آنچه بر پذیرندگی مساجد تأثیر می‌گذارد؛ مجموعه مطلوبی از عوامل کالبدی تا معنایی مؤثر بر تقویت حضور فرد و اجتماع است که در قالب معیارهای نمایانی و مرکزیت در مقیاس شهری، پذیرندگی و هدایتگری در مقیاس محلی، معناداری و خاطره بصری در جداره‌های خارجی و منظر ورودی، تبدیل‌پذیری و انتظام فضایی در فضای درونی مساجد دسته‌بندی و تشریح شده است.

فلکیان و همکاران (۱۴۰۰)؛ نیز باهدف تبیین معنا در معماری بناهای شاخص مذهبی دوره صفویه با استفاده از تحلیل ویژگی‌های کالبدی و فیزیکی فضای معماری به دنبال پاسخ این پرسش محوری هستند که کدام یک از فضاهای مسجد از بعد فیزیکی و کالبدی معنا دهی بیشتری دارد و دلیل معناداری این فضاها چیست؟ رحیمی اتانی و همکاران (۱۳۹۹)؛ به بازخوانی مسجد ولیعصر تهران با تکیه بر مدل بینامتنیت پرداخته‌اند که در آن لایه‌های تاریخی، بافت قرارگیری مسجد، زمینه فرهنگی و اجتماعی مورد بررسی قرار گرفتند. همچنین نژادابراهیمی و همکاران (۱۳۹۷)؛ در پژوهشی به شناسایی ابزار برقراری ارتباط معنایی با عناصر کالبدی معماری در مسجد کبود تبریز پرداخته‌اند. نتایج تحقیق آن‌ها نشان می‌دهد با تعمیم نظریه یاکوبسن^۱، عوامل مؤثر بر ارتباط شامل زمینه فرهنگی و اجتماعی، کارکرد نمادین، رمزگان‌های معماری و کاربرد صریح، ابزار برقراری ارتباط و رمزگان‌های فرا معماری می‌باشند.

مرور مطالعات پیشین نشان می‌دهد که اکثر پژوهش‌ها، مربوط به تبیین مبانی نظری و مفاهیم و توصیف کالبدی بناهای مذهبی بوده است و کمتر پژوهشی یافت می‌شود که به بررسی نشانه‌شناسی لایه‌ای در معماری مساجد معاصر پرداخته باشد.

و در موقعیت یا زمانی دیگر نمایه‌ای. مدل این نظریه در شکل (۱) ارائه شده است. مطابق این مدل، فرایند رمزگشایی زمانی اتفاق می‌افتد که مخاطب یک علامت ذهنی جدید ایجاد می‌کند، یا «مفسر»، دوباره با یک موضوع ارتباط برقرار می‌کند که منجر به شکل‌گیری مفسر جدیدی می‌شود. نشانه‌شناسی پیرس امکان مفهوم‌سازی و فراخوانی دیگر سیستم‌های نشانه‌ای موجود را فراهم می‌کند (خواجه سعید و همکاران، ۱۴۰۰).

شکل ۱. مدل سه‌گانه نشانه‌شناسی پیرس
(Raaphorst et al, 2017: 121)

در اینجا نکته ظریف این است که پیرس، تفسیرکننده را، همان نشانه در ذهن می‌داند که باعث ایجاد معنا و درک خاصی می‌شود و نه شخص به نوبه خود فکر تولیدشده نشانه می‌شود و در ارتباط با نشانه‌های دیگر نشانه و افکار دیگر را به وجود می‌آورد. بدین‌سان نزد پیرس فرایند شناخت، فرایند ارتباط و تولید نشانه‌ها است؛ لذا اندیشه عین نشانه است نه اینکه نشانه اندیشه به مثابه واقعیت از سنخ مختلف را به وجود بیاورد و چون هر نشانه دال بر شیء ای است و تفسیری می‌طلبد، درواقع فهم و تحلیل اندیشه‌ها همان تحلیل نشانه‌ها است و ارتباط تولیدی میان نشانه‌ها، تکوینی است نه صرفاً قراردادی (رضوی فر و غفاری، ۱۳۹۰).

به تعبیر پیرس نظام دلالتی که بر اساس نگاره و نمایه شکل می‌گیرد، نظامی ارتباطی نبوده و نباید آن را لزوماً ابزاری برای افاده معنی تلقی نمود. تنها «نماد» است که می‌تواند مفاهیم موجود در هر اثر معماری را باتوجه به مضامین آن جامعه کشف و استخراج کرده و به تعبیر نشانه‌شناسان تأویل نماید (دباغ و مختاباد امرئی، ۱۳۹۴). به‌طور کلی در تأویل و تبیین نشانه‌شناسی معماری موارد ذیل مطرح است:

■ معماری به‌منظور انتقال فعالیت‌های کارکردی ارتباطی بر رمزگان استوار است.

به‌جای چیزی قرار می‌گیرد. نشانه فردی را خطاب می‌کند، به معنای آنکه در ذهن آن فرد نشانه‌ای معادل یا شاید نشانه‌ای بسط‌یافته ابداع می‌کند. نشانه‌ای که این‌گونه خلق شود، تفسیر نشانه نخست نام دارد (سجودی، ۱۳۸۳) که مبنای یکی از روش‌های تحلیل متن است.

نشانه‌شناسی برگرفته از دو نگرش اصلی ساختارگرا و پس‌ساختارگرا است. ساختارگرایان مانند سوسور، یاکوبسن و غیره که غالباً در حیطه زبان‌شناسی تخصص داشته و به طور معمول ارتباطی مستقیم میان دال و مدلول قائل‌اند. پس‌ساختارگرایان مانند پیرس، اکو، دریدا و... برخلاف گروه اول، رابطه آن دو را غیرمستقیم می‌دانند و در مسائل اجتماعی، منطقی و زیباشناختی به دنبال پی‌بردن به مدلول‌های ضمنی و مستور هستند. همچنین پس‌ساختارگرایان به جنبه‌های متکثر، لایه‌های درونی متن، ارتباطات بینامتنی و کنش تأخیری معنا می‌پردازند. در دیدگاه پس‌ساخت‌گرا (فرا ساخت‌گرایی) نشانه‌شناسی به دنبال تأویل و ساخت معنا برای یک طرح معماری است. یعنی ضمن درک و شناخت ساختار معماری، نشانه‌شناسی به ابزاری جهت دریافت استعاره‌ها و کنایات موجود در هر طرح پرداخته تا معانی عمیق‌تر و نهفته در لایه‌های درونی هر طرح را بازتولید نماید (دباغ و مختاباد امرئی، ۱۳۹۴).

با عنایت به تعدد دیدگاه‌ها و نظریات مختلف نظریه‌پردازان در این حوزه، اساس تحقیق حاضر نظریه پیرس در خصوص نشانه‌شناسی است که دارای نگرشی پس‌ساختارگرا بوده است. وی تعریفی سه‌گانه از نشانه مطرح می‌کند که شامل: «اولاً رپرسانتمن^۴ به معنای نشان‌دادن چیزی به معنای وسیع کلمه و بالضرورة قراردادی یا زبانی نیست، ثانیاً موضوع نشانه‌شناختی^۵ که شامل امور قابل‌تصور است ازجمله شیء ای، حادثه‌ای رابطه‌ای کیفیتی قانونی... و ثالثاً تفسیرکننده یا نشانه تفسیرکننده^۶ است که بر خود شخص دلالت نمی‌کند، بلکه بر تصور ذهنی یا امری که میان نشانه و موضوع، رابطه‌ای ایجاد می‌کند، دلالت دارد» (Peirce, 1958).

از دیدگاه پیرس نشانه‌ها جنبه‌های متعددی دارند که جنبه نمادین^۷، شمایی^۸ و نمایه‌ای^۹ آن از اهمیت بیشتری برخوردارند. در این نظریه نشانه‌ها در زمان‌ها و موقعیت‌های خاص می‌تواند متحول شود و یک نشانه در یک موقعیت می‌تواند شمایی باشد

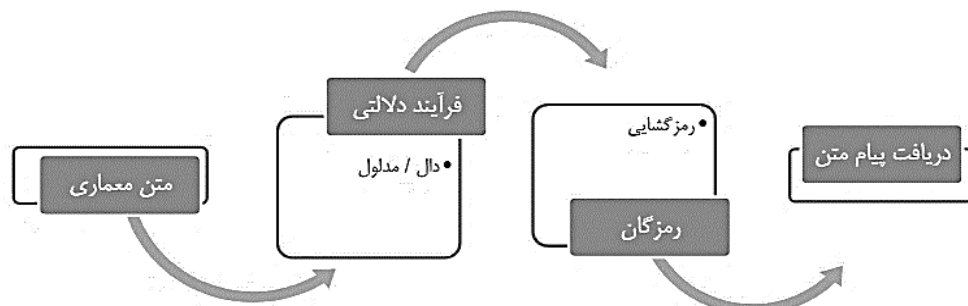
■ معماری حتی اگر در راستای تولید زبانی نو گام بردارد بازهم بر رمزگان ازپیش‌تعیین‌شده، حرکت می‌نماید (افشاری بصیر و همکاران، ۱۴۰۲).

خوانش نشانه‌شناسانه، همان کشف زبان متن است. زبان متن به‌صورت چندلایه باعث ایجاد چندگانگی معنا خواهد شد که بستگی مستقیم با زاویه دید مخاطب، جایگاه اجتماعی و موقعیت زمانی وی دارد. عناصری که همیشه در حال تغییرند و همین عناصر متغیر، معناسازی را شکل می‌دهند. شکل (۲) فرایند شکل‌گیری معنا را نشان می‌دهد.

■ رمزگان معماری امکانات عملیاتی نسبتاً محدودی را معین می‌کنند و بر اساس پیام‌های از قبل تولیدشده شکل گرفته‌اند.

■ معماری بر اساس رمزگان، مفهومی را که از آن انتظار می‌رود، خلق می‌نماید.

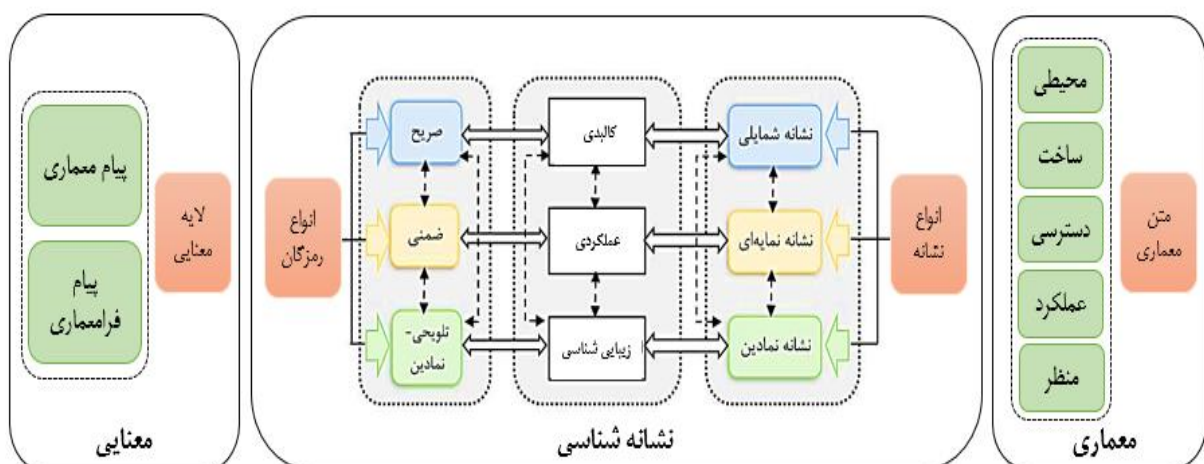
■ معماری به سمت نوآوری و محتواگرایی حرکت کرده و لزوماً در راستای انتظارات ایدئولوژی جامعه پیش نمی‌رود.

شکل ۲. فرایند شکل‌گیری معنا (افشاری بصیر و همکاران، ۱۴۰۲)

عبارت‌اند از: لایه محیطی، لایه ساخت، لایه دسترسی، لایه عملکرد و لایه منظر (پناهی و همکاران، ۱۴۰۱). با عنایت به آنچه مذکور افتاد، برای ادامه روند تحقیق حاضر، از مدل نشانه‌شناختی برگرفته از نظریه پیرس برای تحلیل بناهای مورد مطالعه استفاده می‌شود که شکل (۳) این مدل را نشان می‌دهد. در این مدل انواع نشانه‌ها در پنج لایه و سه سطح مورد بررسی قرار می‌گیرد.

از سوی دیگر متن معماری دارای لایه‌های متعددی است که از آن پیام‌ها استنباط می‌گردد و درنهایت به رمزگان متنی می‌گردد. لایه‌های متن معماری را می‌توان در دودسته معماری و فرا معماری تقسیم‌بندی می‌کنند که لایه‌های معماری به ساختار، فرم و حجم و رابطه فضایی و سیرکولاسیون و پیکره‌بندی معماری می‌پردازد و لایه‌های فرا معماری شامل مباحث فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی می‌شود. این لایه‌ها

شکل ۳. مدل تحقیق برگرفته از رویکرد نشانه‌شناسی پیرس (برگرفته از: پناهی و همکاران، ۱۴۰۱)

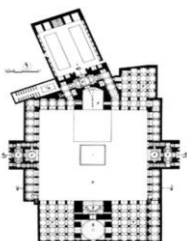
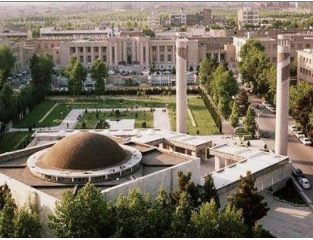
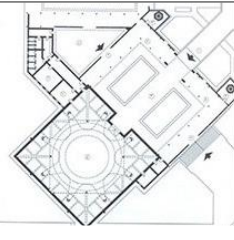
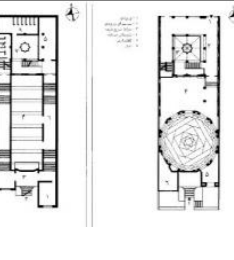
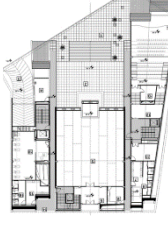
۵. بحث و تحلیل

امر، لازم است ابتدا کلیاتی از این بناهای مذهبی ارائه گردد. جدول (۱) مشخصات کلی این بناها را نشان می‌دهد.

باتوجه به مطالب ارائه شده در بخش‌های پیشین، برای مقایسه تطبیقی نشانه‌ها در معماری مساجد سنتی و معاصر برای این

جدول ۱. مشخصات کلی مساجد مورد مطالعه تحقیق

(برگرفته از: مهدی نژاد و همکاران، ۱۳۹۹؛ رحیمی اتانی و همکاران، ۱۳۹۹ و محمدحسینی و همکاران، ۱۴۰۲)

نام مسجد	سال ساخت	موقعیت	گونه	تصویر	پلان
مسجد امام تهران	دوره قاجار	بازار تهران	سنتی		
این مسجد چهارایوانی است که دو ایوان شمالی و جنوبی آن از ایوان‌های غربی و شرقی بزرگ‌تر است. بر بخش فوقانی راهروهای جانبی دو ایوان شرقی و غربی، ردیفی از حجره‌های ایوان دار مشرف به صحن قرار دارد که هر یک با سه طاق نیم‌دایره تقسیم‌بندی شده‌اند. صحن مسجد به شکل مربع کامل است و حوضی در وسط آن قرار دارد. مسجد دارای سه شبستان است: دو شبستان در دو سوی گنبدخانه و شبستان سوم در بال شرقی ایوان شمالی واقع شده است.					
دانشگاه تهران	۱۳۴۵	دانشگاه تهران	معاصر		
گنبدخانه ساختار مکعبی دارد. پایه مربع شکل آن توسط چهار دیوار ساده سنگی ساخته شده که محراب آن بر میانه دیوار سوی قبله جای گرفته است. فضای داخلی گنبدخانه، دارای دو ساختار مجزا است؛ معماری بخش مکعب، منظم و کم تزئین بوده و در مقابل، فرم گنبد نرم مورب و پرنقش‌ونگار دیده می‌شود. معماری لایه اول، مینیمالیسم خاصی را القا می‌کند؛ چراکه واجد دیوارهای ساده، سقفی مسطح و چهارستون ساده است.					
مسجد الغدير	۱۳۵۵	میرداماد	معاصر		
بنایی پوشیده از آجر با تزئیناتی از کاشی فیروزه‌ای با حجم اصلی منشوری ۱۲ وجهی به ارتفاع ۲۰ متر است؛ که بدون عقب‌نشینی زیاد نسبت به خیابان اصلی جنوبی قرار گرفته و کاملاً از ساختمان‌های اطراف خود متمایز شده است. کیفیت فضایی گنبدخانه این مسجد با آنچه در گنبدخانه‌های مساجد سنتی اتفاق می‌افتد، متفاوت است. این فضا یادآور فضاها و بناهای آرامگاهی و بین‌راهی، در معماری سنتی ایران است.					
مسجد امام رضا (ع)	۱۳۹۰	انقلاب	معاصر		
ساختار منای سنگ و شیشه که معماری مسجد را به ذهن مخاطب متبادر نمی‌کند. در معماری این مسجد، علی‌رغم تفاوت بنیادی فرم آن با معماری متعارف مساجد کشور، از برخی عناصر معماری ایرانی، همچون گودال باغچه، گره‌چینی و آب و نیز از برخی نمادها، مثل عدد هشت در قطعه‌بندی بنا، استفاده شده است.					

صریح، معانی ضمنی و معانی نمادین را استخراج نمود. در این بخش ابتدا شرح مختصری از پنج لایه مورد بررسی در نمونه‌های مورد مطالعه، ارائه می‌گردد:

۱- لایه محیطی: محیط دارای ساختار و انعکاس‌دهنده روابط و تعامل بین مردم و عناصر فیزیکی پیرامون است. این

پس از آشنایی با بناهای مورد مطالعه، اطلاعات اولیه مستخرج از بناها در سطوح مشخصی دسته‌بندی شد تا از طریق تجزیه و تحلیل آن‌ها، بتوان مفاهیم و نشانه‌های بکار رفته در معماری آن‌ها را شناسایی و سپس با کدگذاری و دسته‌بندی اولیه، مفاهیم را در سه سطح اول، دوم و سوم تحلیل و معانی

ارتباطات در محیط فیزیکی پیش از هر چیز، فضایی هستند و مقدمتاً هر آنچه در محیط وجود دارد توسط فضا نمایان می‌شود (دانشگرمقدم و همکاران، ۱۳۹۱). محیط معماری متشکل است از فرم‌های گوناگون و سطوح و لایه‌هایی از مواد و مصالح با روشنایی، ترکیب‌های رنگ، بافت و درجات شفافیت گوناگون و فضاهایی که میان آن‌هاست.

امروزه قرار گرفتن مساجد در بافت جدید شهرها فرمی نو و رمزی جدید را به وجود آورده است؛ مساجد معاصر بافت تازه و ناآشنایی برای پرستش و ارتباط با خدا فراهم می‌کنند که با مساجد سنتی گذشته متفاوت است. مسجد دانشگاه تهران به دلیل موقعیت خود، از نظر کالبدی و فرا کالبدی (اجتماعی - فرهنگی) با محیطی دانشگاهی در ارتباط هستند. مسجد الغدير و امام رضا (ع) به دلیل قرارگیری در بافت شهری نوگرا و پیشرو، زبانی نوین را به‌منظور گفت‌وگو با محیطش داراست.

۲- لایه ساخت: منظور از نظام ساخت، نحوه بهره‌مندی از مصالح از نظر نوع، بافت، رنگ و روش‌های چیدمان، عناصر و اجزای به‌کاررفته برای احداث ابنیه است (حمه جانی و همکاران، ۱۳۹۶). در معماری مساجد عموماً، برای متمایز نمودن بنا از بافت پیرامون علاوه بر بهره‌مندی از مصالح بومی (آجر و کاشی) از کهن‌الگوهایی چون گنبد، ایوان، مناره، صحن و شبستان استفاده می‌کردند. گنبد از عناصر مؤثر در شکل‌گیری مساجد در دوران مختلف است که در زمینه شکل‌دهی مفهومی و نماد گونه نقش بارزی در مساجد دارد (بمانیان و سیلوايه، ۱۳۹۱). عنصر ایوان به‌عنوان یکی از ویژگی‌های معماری شیوه پارتی، فیلتری بین فضای باز و بسته است (نظیف، ۱۳۹۲). صحن مسجد و مناره نیز از مهم‌ترین عناصر کالبدی مسجد هستند که بر اساس پنداشت‌های ذهنی مردم از معیارهای مطلوبیت مساجد امروزی به‌شمار می‌روند.

مساجد سنتی اصولاً بر مبنای رمزگان وجود گنبد و مناره به‌راحتی توسط مخاطب قابل تشخیص‌اند (بمانیان و محمدی، ۱۳۹۳). مسجد امام تهران نمونه‌ای از این نوع مساجد است که در آن تمامی این الگوها استفاده شده است. این مسجد علاوه بر گنبد و مناره‌ها و برج ساعت، گنبد کوچک زربینی دارد که بر فراز گنبد اصلی قرار گرفته است. در مساجد معاصر مانند مسجد

دانشگاه تهران، مسجد بودن بنا به‌واسطه اشاره مستقیم به گنبد و مناره تداعی می‌گردد. در مسجد الغدير نیز، شکل گنبد و خط آسمان بنا، تداعی‌گر زیگورات‌های تمدن بین‌النهرین و ایران باستان است که با مصالح و بیانی جدید عرضه می‌شود. از این رو این مسجد، با تلمیح به زیگورات و بیانی مدرن به‌طور کنایی مکانی عبادی را به مخاطب معرفی می‌نماید و گنبد مسجد به‌مثابه نردبانی به سمت آسمان و نماد آسمان است. در این مسجد علیرغم به‌کارگیری مصالح و تزیینات آجری و کاشی‌کاری در نما به‌منظور استفاده از عناصر و مفاهیم معماری گذشته طراح بنا، توانسته است بیان جدیدی از مفاهیم را ارائه نماید. در مسجد امام رضا (ع) فرم مدرن و عدم استفاده از عناصر معماری مساجد سنتی نظیر مناره و گنبد، موجب ایجاد دگرگونی معنایی شده است. در این مسجد با توجه به فرم مدرن و استفاده از مصالح شیشه و عدم وجود گنبدخانه، زمینه‌سازی این فضا برای تفکر تا حدودی خدشه‌دار شده است.

۳- لایه دسترسی‌ها: دسترسی سهولت رسیدن به مکان‌هایی است که جذاب به نظر می‌رسد که شامل دسترسی فیزیکی، اجتماعی بصری است. در شهر ایرانی، مساجد دقیقاً در نقطه کانونی ساختار هندسی شهر قرار داشته و این موقعیت در بافت محلات نیز برای مساجد محفوظ بود. گاهی مسجد، نه در ساختار هندسی بلکه در نظام عملکردی شهر، مرکزیت داشت. به‌طوری‌که شهروندان می‌توانستند در الگوی سازمان‌یافته و سلسله‌مراتب منظم شهر، به فضاها و عملکردهای عمده شهری با مرکزیت مسجد دسترسی یابند. قرارگیری مساجد جامع در هسته مرکزی شهر و اطراف بازارهای تاریخی مثال بارزی برای این موضوع است. مسجد امام تهران نیز به دلیل قرارگیری در حاشیه شمالی بازار تهران توانسته است مسئله دسترسی فیزیکی بنا را رعایت نماید. از آنجاکه بازار تهران به‌عنوان مرکز معیشت مردمی و فعالیت‌های صنفی بود، به دلیل تجمع افراد در این مرکز، دسترسی اجتماعی نیز امکان‌پذیر بود. از سوی دیگر جلوه بصری گنبد و مناره‌های مرتفع این بنا در میان بافت مرکزی شهر، دسترسی بصری بنا را نیز تأمین می‌کرد.

قرینه یکدیگرگردند. صحن این مسجد نیز به شکل مربع کامل است و حوض بیضی‌شکلی در مرکز حیاط قرار دارد که محور ایوان‌ها از وسط آن می‌گذرد.

اصل دیگری که در بناهای مذهبی و اکثر فضاهای اصلی مساجد رعایت می‌شد، اصل تقارن بود که با ایجاد سکون، تمرکز و توجه مخاطب را از آشفتگی ذهنی می‌رهانید. تقارن به‌وجودآورنده نظم ایستا و ادراک بصری هدایت‌شده است (افشار نادری، ۱۳۷۴: ۷۲) که بر اساس دو محور عمود برهم پدید می‌آید. ظهور محورها یا مرکز جدید نیز باعث نوعی بی‌جهتی در فضا می‌شود (نوابی و قاسمی، ۱۳۹۰: ۶۳).

در مسجد امام تهران حجره‌ها در اطراف و دو سوی ایوان‌ها قرار گرفته‌اند؛ بدین‌سان که دو سوی هر ایوان چهارطاقی، نمای بدنه‌های حیاط را تقسیم‌بندی کرده‌اند و در مجموع ۳۶ طاق متقارن در نمای پیرامون حیاط به چشم می‌خورد.

در رابطه با کارکرد بنا نیز، در معماری مساجد سنتی، فضاهای طراحی‌شده صرفاً برای قرائت قرآن و اقامه نماز و برگزاری فریضه نماز جماعت بود؛ اما امروزه در مساجد شهرهایی مانند تهران، علاوه بر انجام و حفظ کارکردهای سنتی، بنا به‌ضرورت رفع نیازهای کنونی، به انجام کارکردها و وظایف مدرن نیز می‌پردازند. مسجد دانشگاه تهران به دلیل قرارگیری در محیط دانشگاهی دارای کارکردی متفاوت با دو مسجد معاصر دیگر است. در مسجد امام رضا (ع) نیز، فرم خاص بنا سبب خلق فضایی انعطاف‌پذیر شده که توانسته است علاوه بر کاربری مسجد کاربری‌های متفاوتی را در خود جای دهد.

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان چنین بیان نمود که مردم اغلب با مساجد سنتی، ارتباط عمیق‌تری دارند، زیرا این بناها پیش‌ازاین در زمان‌های تاریخی ساخته‌شده و ارزش‌های مذهبی و فرهنگی قوی دارند. آن‌ها به‌عنوان نمادهای مذهبی و مکان‌های معنوی در جامعه در نظر گرفته می‌شوند، بنابراین ادراک مردم از مساجد سنتی به‌عنوان مکان‌های مقدس و جایی که به عبادت و تعبد می‌پردازند، متمرکز است درحالی‌که مساجد معاصر ممکن است به‌عنوان نمونه‌هایی از طراحی مدرن و دستاوردهای معماری جدید تلقی شوند (حمزه نژاد و امیرآبادی فراهانی، ۱۳۹۹). استفاده از فنون معماری نوین، مصالح و مواد ساخت مدرن به همراه تجدیدنظر در کاربری فضاها و نیازهای

همچنین سلسله‌مراتب فضاها نیز می‌تواند نشان‌دهنده نحوه دسترسی به فضای مورد نظر باشد که در این میان اصل درون‌گرایی نیز نمود پیدا می‌کند. این اصل بیان‌کننده جنبه سلسله‌مراتبی دسترسی از بیرون به درون است (آزادی و تقی‌پور، ۱۳۹۶). دسترسی به فضاها بر اساس سلسله‌مراتب حرکتی در فرم معماری مسجد در ابتدا با صحن به‌عنوان فضای باز؛ و ایوان به‌عنوان یک مفصل ارتباطی و فضایی نیمه‌باز مطرح می‌شود که درنهایت به گنبدخانه که فضایی کاملاً بسته است، ختم می‌گردد (ایمان طلب و گرامی، ۱۳۹۱). در مساجد معاصر مانند مسجد دانشگاه تهران همواره نخست پیشخان یا جلوخان مسجد قرار دارد و سپس درگاه اصلی. در برخی از مساجد معاصر درگاه اصلی بدون فضای واسطه‌ای به داخل شبستان راه دارد، در برخی دیگر مانند مسجد الغدير سراسرای ورودی میان درگاه و شبستان قرار گرفته است و سپس به گنبدخانه راه می‌یابد. متأسفانه حذف صحن از معماری برخی مسجد معاصر (قرارگیری صحن مسجد امام رضا (ع) در گودال باغچه) و ایجاد ارتباط مستقیم و بی‌واسطه بین بیرون و درون مسجد، نظم سلسله‌مراتبی گذار مؤمن از بیرون به درون را به‌شدت تحت‌تأثیر منفی قرار داده است (سلمانی و همکاران، ۱۳۹۴).

۴- لایه عملکردی: این لایه از نظر کالبدی شامل عناصری چون مقیاس انسانی، تقارن و تناسبات، محوربندی و چند عملکردی بودن می‌گردد. اولین اصل معماری ایران، مردم‌واری است که به معنای داشتن مقیاس انسانی است. در معماری‌های کلان و عام المنفعه، ابعاد انسانی گاه در مقایسه با عظمت الهی و گاه باتوجه به محیط اطراف و اجتماع آن مطرح‌شده است (بمانیان و امینی، ۱۳۹۰) که معماری مساجد نیز مستثنی از این قاعده و قانون نبود. از سوی دیگر در طراحی مساجد نوعی نظام تناسبات و جانمایی شبستان مسجد وجود دارد که بر اساس حیاط سامان می‌یابد (توکلیان و بهمنی، ۱۳۹۴) و حضور حیاط، خود، به‌عنوان یک فضای تهی در دل مساجد نمود مرکزیت و انعکاس القای حس مکان است (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰: ۶۸)؛ مانند مسجد امام تهران که دارای دو شبستان در دو سوی گنبدخانه و یک شبستان در بال شرقی ایوان شمالی است که به شیوه طاق و تویزه پوشش شده‌اند. به‌جز فضایی که در بر شرقی شبستان شرقی گنبدخانه وجود دارد، سایر اجزاء این دو شبستان

ولی نشانه‌های به کاررفته در آنها متفاوت است و همین تفاوت موجب شده است که مخاطب درک متفاوتی از معانی نشانه‌ها در مساجد معاصر داشته باشد. این تفاوت که در هر سه سطح معانی صریح و ضمنی و نمادین وجود دارد؛ باتوجه به نوع ساختار و معماری مساجد معاصر با یکدیگر، تنها میان مساجد سنتی و معاصر نبوده بلکه میان مساجد معاصر نیز مشهود است. برای مثال می‌توان به مسجد الغدير و مسجد امام رضا (ع) اشاره کرد که تفاوت‌های عمده‌ای در نشانه‌های به کاررفته در معماری آنها وجود دارد.

پس از مشخص کردن لایه‌های معماری بناهای مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل مقدماتی آنها، عناصری که در معماری هر بنا دارای اهمیت بوده و پتانسیل نشانه بودن را دارند، مشخص می‌گردد. سپس با کدگذاری باز از نشانه‌ها در سطوح اول، دوم و سوم، مفاهیم به ترتیب به صورت معانی صریح، معانی ضمنی و معانی نمادین استخراج شده و مقوله‌پردازی می‌گردد. جدول (۳)، کدگذاری عناصر بازنمونی نشانه‌های هر لایه از معماری مساجد سنتی و معاصر را در سه سطح معانی صریح، معانی ضمنی و معانی نمادین نشان می‌دهد. مطابق این جدول اگرچه رمزهای به کاررفته در مساجد سنتی با مساجد معاصر یکی است

جدول ۳. کدگذاری باز سطوح سه‌گانه عناصر نشانه‌ای در مساجد سنتی و معاصر مورد مطالعه (نگارندگان)

لایه‌های معماری	نوع رمزها	کدگذاری باز سطوح		
		سطح اول (معانی صریح)	سطح دوم (معانی ضمنی)	سطح سوم (معانی نمادین)
مسجد سنتی	ساخت	به کارگیری نشانه‌های عبادی در مقیاس شهر	خوانایی بنا	نمایش توحید و وحدانیت
	عملکردی	استفاده از فرم‌ها و مصالح سنتی	تشخص بنا در عین سادگی	نمایش تقدس مکانی
	محیطی	قرارگیری در نقاط کانونی	عدالت‌گرایی در مکان‌یابی	اشاره بر مرکزیت مسجد در امور مسلمین و نمایش عدالت و برابری
	زیبایی‌شناسی	طراحی به شکل مجموعه شهری با عملکردهای فرهنگی و مذهبی	تناسب کاربری‌های پیرامون	خوانش معنای مسجد بر مبنای فرم‌ها و اشکال
	دسترسی	وابستگی ریز فضاها و اتصال و انفصال آنها از هم	رعایت تقدم و تأخر فضاها	سیر از ظاهر به باطن
	عملکردی	سیر کولاسیون فضایی	بسط فضاها به یکدیگر	انعطاف ذهن از مادیات به مسائل معنوی و روحانی
	عملکردی	مفصل‌گذاری مابین فضاها	تنظیم رابطه درون و بیرون	پالایش ذهن و آمادگی عبادت
	منظر	به کارگیری عناصر اربعه ارزش	توجه به اصول مقدس و عرفانی آب، نور و گیاه	ایجاد حالات روحانی
	عملکردی	استفاده حداکثری از منابع طبیعی	طراحی بومی	انس و پیوند با طبیعت
	ساخت	نوآفرینی نمادها و اشکال معنادار در طراحی و سازمان‌دهی پلان	حداکثر تأکید و تذکرات معنوی در فضا	رمزآمیزی اشکال و فرم‌ها
مسجد معاصر	محیطی	همگن بودن با محیط و بافت اطراف	عدم تضاد و منافات بناها	نمایش یکپارچگی و وحدت
	زیبایی‌شناسی	تشخص در عین سادگی	تأکید بر خط آسمان	تأثیر بر سیمای شهر
	دسترسی	طراحی فضای تصمیم‌گیری و مکث در امتداد نظم فضایی	سلسله‌مراتب دسترسی در بنا	آداب ورود به مسجد
	عملکردی	سیر کولاسیون فضایی	بسط فضاها به یکدیگر	انعطاف ذهن از مادیات به معنویات
	عملکردی	کارکردهای چندگانه	عملکرد متناسب با ضرورت جامعه	توجه به نیازهای انسانی
منظر	زیبایی‌شناسی	ایجاد دید و منظر مناسب	انس و پیوند با طبیعت	بی‌مرزی بین زمین و کیهان و یکپارچگی کائنات

عملکردی	استفاده حداکثری از منابع طبیعی	طراحی اقلیمی متناسب با معماری ایرانی اسلامی	احترام به طبیعت و انس با آن
---------	--------------------------------	---	-----------------------------

۶. نتیجه‌گیری

با عنایت به اهمیت و ضرورت بررسی معماری مساجد به‌عنوان یک مرکز و نماد فرهنگی، تحقیق حاضر به دنبال کشف نشانه‌ها در مساجد معاصر و مقایسه آن با مساجد سنتی است. در این راستا چهار مسجد از مساجد شهر تهران به‌عنوان نمونه‌های موردی برای مطالعه و بحث و بررسی انتخاب شدند. معماری این مساجد در پنج‌لایه و سه سطح مورد بررسی قرار گرفت. در پاسخ به سؤال اول تحقیق؛ مرور ادبیات نظری تحقیق نشان می‌دهد که گنبد، مناره، حیاط مرکزی (نور، حوض آب و درختان)، تزیینات و نقوش هندسی و نقوش از مهم‌ترین نشانه‌ها و مفاهیم نمادین در معماری مساجد هستند. در ادامه بررسی‌ها و در راستای پاسخگویی به سؤال دوم تحقیق؛ نتایج مطالعات میدانی و یافته‌های حاصل از اسناد و تصاویر مساجد مورد مطالعه تحقیق نشان می‌دهد موقعیت قرارگیری مساجد معاصر نسبت به گذشته که در محور اصلی شهر بود، تغییر یافته است. علاوه بر این به لحاظ دسترسی و قلمرو نیز، درون‌گرایی در مساجد معاصر کنار رفته و سلسله‌مراتب فضایی نمودی فرمی پیدا کرده است که این امر موجب ایجاد تحول در هندسه ساختاری به‌ویژه اصل تقارن و تناسبات در مساجد معاصر شده است. در مسجد الغدير معمار با حفظ بعضی وجوه نمادین مانند مصالح آجری و حضور آب در فضای مسجد، سعی در معاصرسازی مسجد (در عین تداعی مساجد سنتی) داشته؛ اما این تلاش دربردارنده تمامی وجوه نمادین مسجد نبوده؛ چراکه با کنار گذاشتن سایر عناصر نشانه‌ای مانند ایوان، صحن، مناره از معماری مسجد حلقه تکامل معماری مساجد گسسته شده است. بنابراین می‌توان چنین اذعان نمود که نشانه‌های به‌کاررفته در معماری مساجد معاصر در دولایه «ساخت» و «محیطی» و سطح سوم نشانه‌شناسی یعنی «معانی نمادین» نمود بیشتری دارد. نتایج تحقیق گویای این مطلب است که معماری سنتی مساجد اغلب شامل المان‌های مشخصی است که به‌عنوان نمادها و نشانه‌های دینی شناخته می‌شوند. به‌عنوان مثال، گنبدها و

مناره‌ها این مکان‌های مقدس نماد قدرت و عظمت و وحدانیت الهی هستند. فضاها و داخلی مساجد نیز معمولاً آمیخته با الگوهای هندسی و نقوشی است که معانی و مفاهیم دینی را منتقل می‌کند؛ اما با پیشرفت تکنولوژی و رویکردهای مدرن در معماری، مساجد معاصر نیز از طرح‌ها و الگوهای نو بی‌نصیب نمانده است. نمادها و نشانه‌هایی را که به انتقال معانی مذهبی و فرهنگی کمک می‌کرد، در حاشیه قرار گرفته و جای خود را به الگوهای جدید داده است. یافته‌های این پژوهش مبنی بر تغییر و تحولات کالبدی و عملکردی حاصل از پیدایش اندیشه‌های نو و کم‌رنگ شدن نشانه‌های مساجد معاصر، با نتایج مطالعات پیشین محمدحسینی و همکاران (۱۴۰۲)؛ عزیزپور شوبی و همکاران (۱۴۰۲)؛ فلکیان و همکاران (۱۴۰۰)؛ رحیمی اتانی و همکاران (۱۳۹۹) و نژادابراهیمی و همکاران (۱۳۹۷)؛ همسو بوده و همدیگر را تأیید می‌نماید.

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان چنین بیان نمود که معماری مساجد سنتی و معاصر شامل عناصر نشانه‌شناسی است که انواع معانی و نمادها را انتقال می‌دهد. در مساجد سنتی، عناصر معماری اصلی اغلب معانی مقدس و مذهبی را انتقال می‌دادند و به‌عنوان پلی بین دنیای زمینی و دنیای آسمانی عمل می‌کردند؛ اما در مساجد معاصر به‌ویژه مساجد مدرن، تمرکز بر انتقال معانی سکولار و مربوط به قدرت از طریق عناصر طراحی شده است. این تحول نشان از تغییر در مفاهیم نمادین معماری مسجد دارد که تحت تأثیر تغییرات فرهنگی، سیاسی و اجتماعی قرار گرفته است؛ بنابراین، تفاوت‌های اساسی در استفاده از نشانه‌شناسی در معماری مساجد سنتی و معاصر، در گذر زمان، در انتقال از معانی اصولاً مقدس و مذهبی در مساجد سنتی به گنجانیدن معانی سکولار و مربوط به قدرت در طراحی مساجد معاصر و علی‌الخصوص مساجد مدرن است. با عنایت به یافته‌های تحقیق برای مطالعات آتی پیشنهاد می‌گردد:

۶. Interpreter or interpretant sign

۷. حالتی که در آن نشانگر به نشان شده شباهتی ندارد و آنرا تداعی نمی‌کند مگر در حالتی فردی یا کاملاً قراردادی باشد. بدین منظور است که رابطه را باید آموخت. (مثل تابلوی ایست، چراغ قرمز، پرچم ملی، یک رقم)

۸. حالتی که در آن نشانگر از نظر ظاهری یا مفهومی به نشان شده شباهت دارد یا آن را تداعی می‌کند. (مثل نگاه، صدا، احساس، مزه یا بوی آن) و افزون بر این در نحوه پردازش برخی از کیفیتها نیز به هم مانند هستند (مثل یک پرتو، یک نمودار، مدل با مقیاس، تسمیه آوایی، صداها، حقیقی در موسیقی، جلوه‌های صدا، در نمایش رادیویی، تراک صوتی فیلم ضبط شده، حالت‌های پانتومیم).

۹. حالتی که در آن نشانگر به صورت مستقیم یا به نوعی (ظاهری و یا تصادفی) به نشان شده متصل است. این اتصال می‌تواند مشاهده یا استنباط شود (مثل دود، بادنا، دماسنج، ساعت، تراز، دق الباب، ضربان نبض، جوش صورت، اگزما، درد)

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی برای اعلام ندارند.

۱- نشانه‌شناسی مساجد معاصر در شهرهای مختلف در مقیاس محله‌ای، منطقه‌ای و شهری مورد بررسی قرار گیرد؛

۲- تحلیل‌ها با استفاده از دیدگاه سایر نظریه‌پردازان نیز مورد بررسی قرار گیرد تا وجوه اشتراک و اختلاف یافته‌ها مشخص گردد.

۳- تأثیر عوامل اجتماعی و فرهنگی بر نمود انواع نشانه‌ها در معماری مساجد معاصر مورد مذاقه قرار گیرد؛

۴- دیدگاه شهروندان و ادراک ذهنی آن‌ها از نشانه‌های یک مسجد مطلوب با وضع موجود مساجد معاصر مورد تطبیق قرار گیرد؛

۵- مقایسه تطبیقی بین معماری مساجد معاصر ایران و کشورهای اسلامی هم‌جوار انجام گیرد تا تحولات ناشی از عوامل تأثیرگذار فرهنگی و سیاسی موردشناسایی قرار گیرد.

پی‌نوشت

۱. Roman Jakobson

۲. Semiotics

۳. Semiology

۴. Representamen

۵. Semiotic Object

منابع

- احمدی، مهدیه؛ فرکیش، هیرو؛ احمدی، وحید؛ میرزا کوچک خوشنویس، احمد (۱۳۹۹). بازشناسی رابطهٔ رمزگان معماری مساجد و کیفیت حضور قلب نمازگزاران (موردپژوهی: مساجد عصر صفوی اصفهان). **فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی**، ۵(۲): ۵۱-۷۴.
- اردلان، نادر؛ بختیار، لاله (۱۳۸۰)، **حس وحدت**، ترجمهٔ حمید شاهرخ، تهران: نشر خاک.
- افشار نادری، کامران (۱۳۷۴). همنشینی اعداد در معماری ایرانی، **آبادی**، ۱۹.
- افشاری بصیر، محمدرضا، فروتن منوچهر، سروش محمدمهدی (۱۴۰۲). مطالعه تطبیقی معنای خانه شهری دو دوره قاجاریه و پهلوی همدان به روش نشانه‌شناسی لایه‌ای، **مطالعات محیطی هفت حصار**، ۱۱ (۴۴): ۲۳-۴۰.
- ایمان طلب، حامد؛ گرامی، سمیه (۱۳۹۱)، نسبت معنا و شکل، تطابق اندیشه معماری مسجد و فرم‌شناسی نماز، **مطالعات هنر اسلامی**، ۸(۱۶): ۷۷-۸۸.
- آزادی، مصطفی؛ تقی‌پور، ملیحه (۱۳۹۶)، مقایسه ساختار فضایی - عملکردی مسجد امام و مسجد وکیل شیراز، **پژوهش‌های معماری اسلامی**، ۵(۱): ۱۰۳-۱۲۵.

- بمانیان، محمدرضا؛ امینی، معصومه (۱۳۹۰)، بررسی شاخص‌های مؤثر در شکل‌گیری تعادل در معماری مسلمانان (نمونه موردی: مسجد جامع اصفهان)، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۲(۵): ۱۷-۲۷.
- بمانیان، محمدرضا؛ سیلوایه، سونیا (۱۳۹۱)، بررسی نقش گنبد در شکل‌دهی به مرکزیت معماری مسجد، **آرمان شهر**، ۵(۹): ۱۹-۳۰.
- بمانیان، محمدرضا؛ محمدی، سحر (۱۳۹۳)، بررسی جایگاه گنبد در الگوهای کالبدی مساجد معاصر. **نقش جهان - مطالعات نظری و فناوری‌های نوین معماری و شهرسازی**، ۴(۳): ۷-۱۶.
- پناهی، سیامک، محمدی، عرفان و ایمانی، نادیه (۱۴۰۱)، روش نشانه‌شناسی لایه‌ای در خوانش فضاهای معماری (نمونه موردی: تئاتر شهر، پهلوی دوم)، جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۵(۱۱): ۲۲۹۵-۲۳۱۸.
- توکلیان، زهرا؛ بهمنی کازرونی، سارا (۱۳۹۴)، بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز، **پژوهش‌های معماری اسلامی**، ۳(۳): ۸۹-۱۰۳.
- حمزه نژاد، مهدی؛ امیرآبادی فراهانی، مهدیه (۱۳۹۹)، تحلیلی بر اصالت مساجد معاصر ملی در جهان اسلام. **نقش جهان - مطالعات نظری و فناوری‌های نوین معماری و شهرسازی**، ۱۰(۲): ۳۰۵-۳۱۶.
- حمه جانی، یوسف، بایزیدی، قادر؛ سحابی، جلیل (۱۳۹۶)، مطالعه کیفی دلالت‌های معنایی معماری هورامان تخت از منظر نشانه‌شناسی. **باغ نظر**، ۱۴(۵۷): ۴۵-۶۲.
- خواجه سعید، فرناز؛ بلیلان اصل، لیدا؛ ستارزاده، داریوش (۱۴۰۰)، گونه‌شناسی منظر یادمانی معاصر با رویکرد نشانه‌شناختی پیرس. **منظر**، ۱۳(۵۶): ۵۷-۴۴.
- دانشگر مقدم، گلرخ؛ بحرینی، سید حسین؛ عینی‌فر، علیرضا (۱۳۹۱)، تحلیل اجتماع‌پذیری محیط کالبدی متأثر از ادراک طبیعت در محیط انسان‌ساخت. **هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی** (۴۵): ۲۵-۳۶.
- دباغ، امیرمسعود؛ مختاباد امرئی، سید مصطفی (۱۳۹۴)، چارچوبی نوین برای خوانش مساجد تهران معاصر، **نقش جهان - مطالعات نظری و فناوری‌های نوین معماری و شهرسازی**، ۴(۲): ۲۲-۳۵.
- رحیمی اتانی، سمیرا؛ بذرافکن، کاوه؛ رئیسی، ایمان (۱۳۹۹)، شیوه نوین خوانش متن معماری مبتنی بر نظریه بینامتنیت: (نمونه موردی: مسجد الغدیر). **فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی**، ۴(۱): ۵۳-۶۷.
- رضوی فر، (نوواگلیز)؛ غفاری، حسین (۱۳۹۰)، نشانه‌شناسی پیرس در پرتو فلسفه، معرفت‌شناسی و نگرش وی به پراگماتیسم، **فلسفه**، ۹(۲): ۵-۳۷.
- سجودی، فرزانه (۱۳۸۳)، **نشانه‌شناسی کاربردی**، تهران: نشر قصه.
- سلمانی، امیر؛ رحیمی، محمدحسین؛ خاک زند، مهدی (۱۳۹۴)، بررسی اهمیت و اولویت و اصالت فضای باز در مسجد، **پژوهش‌های معماری اسلامی**، ۳(۴): ۳۴-۴۶.
- طبائیان، سیده مرضیه؛ خدابخشیان، مقدی (۱۴۰۱)، تبیین باورهای حکمی - فلسفی در شکل‌گیری فضاهای کالبدی - مذهبی اصفهان عهد صفوی (مسجد حکیم و کلیسای بیت‌لحم)، **بنیان‌های حکمی - فلسفی هنر ایرانی**، ۲(۱): ۱۶۱-۱۸۰.
- عزیزپور شوبی، عارف؛ قره بگلو، مینو؛ نژادابراهیمی، احد؛ کی‌نژاد، محمدعلی (۱۴۰۱)، نمادشناسی در معماری مساجد ایرانی از رویکرد مطالعات فرهنگی، **مطالعات فرهنگی و ارتباطات**، ۱۸(۶۶): ۱۲۵-۱۴۹.

- فلکیان، نرجس؛ صفری، حسین؛ کاظمی، علی (۱۴۰۰). ریخت‌شناسی معماری معنا محور با استفاده از روش چیدمان فضا (مطالعه موردی: مسجد علی اصفهان)، **باغ نظر**، ۱۸ (۹۶): ۲۹-۴۴.
- کریمی، نازنین؛ دادور، ابوالقاسم (۱۳۹۹). تحلیل عناصر معماری مسجد امام اصفهان بر پایه نظریه نشانه‌شناسی امبرتو اکو، **مطالعات هنر اسلامی**، ۱۷ (۳۹): ۳۳۶-۳۵۲.
- کیانی، مصطفی؛ بهجو، اشکان؛ راستیان طهرانی، نوشین (۱۳۹۴). بررسی میزان تأثیرپذیری معماری معاصر ایران از غرب و معماری ایرانی، **نقش جهان - مطالعات نظری و فناوری‌های نوین معماری و شهرسازی**، ۵ (۳): ۵۲-۶۷.
- لاری پور، نگین؛ دادور، ابوالقاسم (۱۳۹۸). تحلیل نشانه‌شناسی صورت و معنا در مسجد وکیل شیراز. **مطالعات هنر اسلامی**، ۱۵ (۳۳): ۷۰-۹۷.
- ماهان، امین؛ منصوری، سید امیر (۱۳۹۶). مفهوم منظر با تأکید بر نظر صاحب‌نظران رشته‌های مختلف. **باغ نظر**، ۱۴ (۷۴): ۲۸-۱۷.
- محمدحسینی، فرناز؛ شهبازی؛ ثبوتی، هومن (۱۴۰۲). بررسی جایگاه مساجد معاصر در منظر شهری بر مبنای رویکرد نشانه‌شناسی، **فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی**، ۲ (۸): ۴۱-۵۵.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد، مشایخی، محمد؛ بهرامی، منیره (۱۳۹۳). الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر، **پژوهش‌های معماری اسلامی**، ۲ (۵): ۳-۱۷.
- مهدی‌نژاد جمال‌الدین، عظمتی حمیدرضا، صادقی حبیب‌آباد علی (۱۳۹۹). بررسی ساختار مساجد سنتی، معاصر و پس از انقلاب اسلامی با روش نحو فضا (نمونه مورد مطالعه: مسجد جامع اصفهان، مسجد دانشگاه تهران، مسجد الغدير، مسجد شهرک غرب). **مرمت و معماری ایران**، ۱۰ (۲۲): ۳۶-۱۵.
- نژادابراهیمی، احد؛ قره بگلو، مینو؛ وفائی، سید مسعود (۱۳۹۷). عوامل مؤثر بر ارتباط و نشانه‌شناسی در معماری - مطالعه موردی مسجد کبود تبریز، **جاویدان خرد**، ۱۵ (۳۴): ۱۷۹-۲۰۲.
- نظیف، حسن (۱۳۹۲). پایداری معماری ایرانی در گذار از دوران اسلامی، **باغ نظر**، ۱۰ (۲۴): ۶۸-۵۷.
- نوایی، کامبیز؛ حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۹۰). **خشت و خیال؛ شرح معماری اسلامی ایران**، تهران: سروش.
- ورمقانی، حسنا (۱۴۰۰). رویکردی تحلیلی بر خصلت دعوتگری مساجد معاصر (بررسی موردی: مساجد تهران). **پژوهش‌های معماری اسلامی**، ۹ (۱): ۱۲۳-۱۴۳.
- Jones, Paul (2020) Architecture, Time, and Cultural Politics, *Cultural Sociology*, 14(1), 27-43.
- Peirce, C. S. (1958), *Collected Papers*, 7-8, Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Raaphorst, K., Duchhart, I., Van der Knaap, W., Roeleveld, G. & Van den Brink, A. (2017). The semiotics of landscape design communication: towards a critical visual research approach in landscape architecture. *Landscape Research*, 42(1), 120-133.
- Afshar Naderi, K. (1995). The Coexistence of Opposites in Iranian Architecture, *Abadi*, 19. [In Persian].
- Afshari Basir, M R; Forouthan, M; Soroush, M.M. (2023). A Comparative Study of the Meaning of Urban Houses in the Qajar and Pahlavi Eras in Hamadan Using Layered Semiotics, *Haft Hesaar Environmental Studies*, 11(44): 23-40. [In Persian].

- Ahmadi M, Farkisch H, Ahmadi V, Mirza Kouchak Khoshnevis A. (2020). An Insight into the Interrelation between the Mosques' Architectural Codes and the Quality of Worshipers' Presence of the Heart: A Case Study of the Safavid Mosques in Isfahan. *CIAUJ*; 5 (2):51-74. [In Persian]
- Ardalan, N; Bakhtiar, L. (2001). *The Sense of Unity*, translated by Hamid Shahrokh, Tehran: Khak Publishing. [In Persian].
- Azadi, M; Taqipour, M. (2017). A Comparison of the Spatial-Functional Structure of Imam Mosque and Vakil Mosque in Shiraz, *Islamic Architectural Research*, 5(1): 103-125. [In Persian].
- Azizpour Shoubi A, Gharehbaglou M, Nejad Ebrahimi A; Keynejad M. (2022). Symbolism of Iranian Mosques Architecture with a Cultural Study Approach. *Cultural Studies & Communication*, 18(66): 125-149. [In Persian].
- Bamaniyan, M. R; Amini, M. (2011). Investigating Factors Influencing the Formation of Balance in Muslim Architecture (Case Study: Jameh Mosque of Isfahan), *Iranian-Islamic City Studies*, 2(5): 17-27. [In Persian].
- Bamaniyan, M.R; Silvayeh, S. (2012). Investigating the Role of the Dome in Shaping the Centrality of Mosque Architecture, *Arman Shahr*, 5(9): 19-30. [In Persian].
- Bemanian M, Mohammadi S. (2014). A Study on the Role of Dome in the Design Patterns of Contemporary Mosques. *Naqsh-e Jahan - Theoretical Studies and Modern Architectural and Urban Technologies*; 4 (3):7-16. [In Persian].
- Dabagh, A.M; Mokhtabad Amrei, S.M. (2015). A New Framework for Reading Contemporary Mosques in Tehran, *Naqsh-e Jahan - Theoretical Studies and Modern Architectural and Urban Technologies*, 4(2): 22-35. [In Persian].
- Daneshgar Moghaddam, G; Bahreini, S.H AiniFar, A. (2012). Analyzing the Social Acceptance of Physical Environments Affected by Nature Perception in Built Environments. *Fine Arts, Architecture and Urban Planning*, 45: 25-36. [In Persian].
- Falakian, N; Safari, H; Kazemi, A. (2021). Morphology of Meaning-Centered Architecture Using Space Organization Method (Case Study: Ali Mosque in Isfahan), *Bagh Nazar*, 18(96): 29-44. [In Persian].
- Hamejani, Y; Bayazidi, Gh; Sahabi, J. (2017). A Qualitative Study of the Semantic Implications of Horeman Takht Architecture from a Semiotic Perspective. *Bagh Nazar*, 14(57): 45-62. [In Persian].
- Hamzehnejad M, Amirabadi Farahani M. (2021). An Analysis of the Originality of Contemporary Mosques in the Islamic World. *Naqsh-e Jahan - Theoretical Studies and Modern Architectural and Urban Technologies*; 10 (4): 305-316. [In Persian].
- Iman Talab, H; Garami, S. (2012). The Relationship Between Meaning and Form: Compatibility of Architectural Thought of Mosques and Formology of Prayer, *Islamic Art Studies*, 8(16): 77-88. [In Persian].
- Jones, P (2020) Architecture, Time, and Cultural Politics, *Cultural Sociology*, 14(1),27-43. [In Persian].
- Karimi N, Dadvar A. (2020). An Analysis on the Architectural Elements of the Imam Mosque of Isfahan based on the Semiotic Theory of Umberto Eco. *Islamic Art Studies*, 17(39): 336-352. [In Persian].

- Keyani, M; Behjou, A; Rasitan Tehrani, N. (2015). Examining the Influence of Contemporary Iranian Architecture from the West and Iranian Architecture, *Naqsh-e Jahan - Theoretical Studies and Modern Architectural and Urban Technologies*, 5(3): 52-67. [In Persian].
- KhajehSaeed, F; Balyan Asl, L; Sotarzadeh, D. (2021). Typology of Contemporary Memorial Landscapes with a Pierce Semiotic Approach. *Landscape*, 13(56): 44-57. [In Persian].
- Laripour N, Dadvar A. (2019). Semiotic analysis of form and meaning in Vakil mosque in Shiraz. *Islamic Art Studies*, 15(33):70-97. [In Persian].
- Mahaan, A; Mansouri, SA. (2017). The Concept of Landscape with Emphasis on the Views of Experts from Various Fields. *Bagh Nazar*, 14(74): 17-28. [In Persian].
- Mahdavi nejad M, Mashayekhi M, Bahrami M. (2015). Mosque design patterns in contemporary architecture. *JRIA*; 2 (4):1-15. [In Persian].
- Mohammad Hassani, F; Shahbazi; M, Thabouti, H. (2023). Examining the Role of Contemporary Mosques in Urban Landscape Based on a Semiotic Approach, *Culture of Islamic Architecture and Urban Planning*, 2(8): 41-55. [In Persian].
- Najif, Hassan. (2013). Sustainability of Iranian Architecture in the Transition from the Islamic Era, *Bagh Nazar*, 10(24): 57-68. [In Persian].
- Navaei, K; Haji Ghassami, K. (2011). *Brick and Imagination; A Description of Islamic Architecture in Iran*, Tehran: Soroush. [In Persian].
- Nejad Ebrahimi A, Gharehbeiglu M, Vafaei, S.M. (2019). Effective factors on Communication and Semiotics in Architecture- case study: Kabood mosque in Tabriz. *Javidan Kherad*, 15(34):179-202. [In Persian]
- Panahi, S., mohamadi, E. and imani, N. (2023). Layered semiotic method in reading architectural spaces (Case study: City Theater, Pahlavi II). *Political Sociology of Iran*, 5(11), 2295-2318.
- Peirce, C S. (1958), *Collected Papers*, vol. 7-8, Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press. [In Persian].
- Rahimi Atani S, Bazrafakan K, Raeisi I. (2018). A New Method for Reading Architectural Texts Based on the Theory of Intertextuality (Case Study: Al-Qadir Mosque, Iran). *CIAUJ*, 4 (1):53-67. [In Persian].
- Raaphorst, K., Duchhart, I., Van der Knaap, W., Roeleveld, G. & Van den Brink, A. (2017). The semiotics of landscape design communication: towards a critical visual research approach in landscape architecture. *Landscape Research*, 42(1), 120-133.
- Razavi Far, (Noov Egliz); Ghafari, H. (2011). Pierce's Semiotics in the Light of Philosophy, Epistemology, and His Pragmatism Approach, *Philosophy*, 9(2): 5-37. [In Persian].
- Sajodi, F. (2004). *Applied Semiotics*, Tehran: Qesseh Publishing. [In Persian].
- Soleimani, A; Rahimi, M.H; Khakzand, M. (2015). Investigating the Importance and Priority of Open Space in Mosques, *Islamic Architectural Research*, 3(4): 34-46. [In Persian].
- Tabaian, S M; Khodabakhshian, M. (2022). Explaining Philosophical Beliefs in the Formation of Spatial-Mystical Contexts in Isfahan during the Safavid Era (Comparative Study: Hakim Mosque and Bethlehem Church), *Foundations of Philosophical Art in Iran*, 2(1): 161-180. [In Persian].

- Tavakolian, Z; Bahmani Kazerooni, S. (2015). Investigating the Arrangement of the Iwan in Historical Mosques of Shiraz, *Islamic Architectural Research*, 3(3): 89-103. [In Persian].
- Varmaqani, H. (2021). An Analytical Approach to the Inviting Nature of Contemporary Mosques (Case Study: Mosques in Tehran), *Islamic Architectural Research*, 9(1): 123-143. [In Persian].

Semiotic Analysis of Contemporary Mosque Architecture in Tehran Based on Peirce's theoryFarnaz Mohammadhasani¹, Majid Shahbazi^{2*}, Houman Sobouti³

(Receive Date: 03 December 2024 Revise Date: 21 February 2025 Accept Date: 03 May 2025)

Research Article**Abstract**

Introduction: Architecture, as a cultural product, expresses different ideas, beliefs, and philosophies found in various parts of the world, usually reflecting the connection between the place and its creation. Since the physical space of any architectural structure can embody the history, culture, and values of a society, attention to mosques as a social and cultural product with a distinct architectural identity is more essential than ever. Semiotics is a scientific discipline that can articulate an absent concept or phenomenon by examining the mechanisms of production, transmission, and reception of meaning within a structure, in order to establish a connection with the audience. Therefore, due to the profound impact that symbols and signs have on the design and structure of mosque architecture, the current study aims to identify the symbols and signs present in contemporary mosques to preserve their religious and cultural identity, and compare them with the semiotic arrays used in traditional mosques.

Methodology: The present research is qualitative in nature and employs a descriptive-analytical-comparative method. Four selected mosques in Tehran are examined: Tehran University Mosque, Al-Ghadir Mosque, and Imam Reza Mosque as contemporary mosques, along with Imam Mosque as traditional mosque. In this study, qualitative data were extracted after gathering information from field visits, library research, and existing documents, and these data were categorized into five layers: environmental, structural, access, functional, and scenic. Following coding and analysis of concepts at three levels (first, second, and third), the concepts were classified into explicit, implicit, and symbolic meanings. Lastly, the findings were evaluated and analyzed using a descriptive-comparative approach.

Results: The research findings indicate that the positioning of mosques has changed from being at the main axis of the city in the past. Additionally, in terms of accessibility and territory, introversion in contemporary mosques has diminished, leading to a manifestation of spatial hierarchy in form. This change has resulted in a transformation in structural geometry, particularly concerning the principles of symmetry and proportions in modern mosques. In Al-Ghadir Mosque, the architect attempts to modernize the mosque while retaining certain symbolic features, such as brick materials and the presence of water in the mosque's space, evoking traditional mosques. However, this effort does not encompass all symbolic aspects of the mosque, as the abandonment of other significant elements, such as the iwan (balcony, portico), courtyard, and minaret, has disrupted the continuum of mosque architecture evolution.

Conclusion: In a general summary, it can be stated that both traditional and contemporary mosque architecture encompasses elements of semiotics that convey various meanings and symbols. In traditional mosques, the main architectural elements often conveyed sacred and religious meanings and served as a bridge between the earthly and heavenly realms. In contrast, contemporary mosques, especially modern ones, focus on conveying secular meanings related to power through designed elements. This transformation reflects a shift in the symbolic concepts of mosque architecture, influenced by cultural, political, and social changes over time. Therefore, the fundamental differences in the use of semiotics in traditional and contemporary mosque architecture demonstrate a transition from primarily sacred and religious meanings in traditional mosques to the incorporation of secular and power-related meanings in the design of contemporary and especially modern mosques.

Conflict of interest: None declared.

Keywords: Semiotics, architecture of mosques, modernization, traditional mosques, Peirce's theory

¹ Ph. D Candidate, Department of Architecture, Zanjan branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran.

² Assistant Professor, Department of Architecture, Zanjan branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran. (Corresponding Author). Memari1403@gmail.com

³ Assistant Professor, Department of Architecture, Zanjan branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran.